

ЗМІСТОВА СТРУКТУРА КАТЕГОРІЙ СТАНУ І ЧАСУ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ МОВ

Змістову структуру двох дієслівних категорій стану і часу розглянуто за складом парадигм цих категорій. Грамема активного стану в українській мові відповідає актуалізації суб'єктних відношень названої дії, а грамема пасивного стану – актуалізації об'єктної характеристики носія ознаки, зумовленої дією. Згідно зі складом засобів станового формотворення в сучасній російській мові, парадигма якої складається з дієслівних і дієприкметникових формоделей, грамема активного стану відповідає актуалізації суб'єктних відношень названої дії або актуалізації суб'єктного відношення дії, яка зумовлює ознаку. Грамема пасивного стану відповідає об'єктній актуалізації відношення дії або актуалізації об'єктної характеристики носія ознаки, зумовленої дією. Семантика категорій стану в українській мові є однопредметною, а в російській мові – двопредметною. Семантична структура категорії часу в українській мові складається з абсолютних грамем теперішнього, минулого, майбутнього і відносних грамем давноминулого, перфекта, послідовного майбутнього. Подібну семантичну структуру має категорія часу і російській мові. Однак в українській мові грамеми теперішнього, майбутнього, минулого, давноминулого реалізовані в активі і в пасиві, грамеми перфекта, послідовного майбутнього – тільки в пасиві, а в російській мові в активі і пасиві реалізовані тільки абсолютні часові грамеми, відносні часові грамеми – тільки в пасиві.

***Ключові слова:** категорія стану, категорія часу, грамема, семантика морфологічних категорій, форми дієслова.*

Семантична структура дієслівних категорій стану і часу нібито не належить до гостро проблемних питань морфології як україністики, так і русистики. Порівняльний опис навіть засвідчує тотожність семантичної структури цих категорій, виняток становить лише грамема давноминулого, що наявна в українському дієслові і відсутня в російському. Однак питання як і власне семантичної структури дієслівних категорій, так і відмінностей у цій структурі виявляється зовсім не таким простим і очевидним, якщо оцінювати його з позицій взаємозв'язків цих категорій і структури дієслівної парадигми.

Актуальність проблеми семантичної структури дієслівних категорій визначається як потребами теоретичного опису (встановлення потенціалу граматичної семантики дієслів), так і потребами прикладного спрямування

(адекватність перекладу, розробки комп'ютерної лінгвістики). Такі потреби, своєю чергою, визначають мету дослідження семантичної структури дієслівних категорій, яка полягає в тому, щоб установити графемний склад цих категорій.

Огляд праць, у яких подано опис морфології дієслова сучасних української і російської мов, засвідчує, що семантичну структуру категорії стану в обох мовах подано або за двографемною концепцією (графемами активного і пасивного стану) [1, с. 613-614; 5, с. 3; 10, с. 242-246; 11, с. 399; 12, с. 591; 13, с. 320-321], або за триграфемною (графемами активного, зворотньо-середнього і пасивного стану) [14, с. 123-126]. Подібно семантичну структуру категорії часу української мови описано як таку, що складається з чотирьох графем (теперішній, минулий, давноминулий, майбутній), а російської мови – з трьох графем (теперішній, минулий, майбутній). Ці і подібні розбіжності в семантичній структурі категорій стану, часу, способу стали об'єктом аналізу, результати якого описуємо далі.

Категорія стану. Отже, традиційно семантична структура категорії стану може мати або триграфемну, або, частіше, двографемну репрезентацію. Такі розбіжності у визначенні графемного устрою категорії стану супроводжуються і підтримуються тим, що інваріантний зміст категорії стану не має загальноприйнятого трактування. Найпоширеніший тип визначення категорійної семантики, що подається як відношення дії до суб'єкта та об'єкта [1, с. 613; 11, с. 399], визнається сумнівним, оскільки не виявляє можливостей графемного варіювання: «Відношення між суб'єктом та об'єктом завжди одні й ті ж: суб'єкт здійснює дію, а об'єкт підлягає їй; це впливає з самого їх визначення» [16, с. 46]. Інші визначення, в яких врахована перспектива графемного варіювання, ґрунтуються або (1) на валентних можливостях предиката, за яким визначається його аргументне (актантне) оточення [2, с. 110; 3, с. 236; 5, с. 3; 13, с. 321; 16, с. 47], або (2) на граматичній семантиці дієслівних форм, завдяки яким актуалізується суб'єктне чи об'єктне спрямування у зв'язках процесуального референта [4, с. 129; 8, с. 78; 9, с. 37, 109; 17, с. 331]. Якщо визначення першого з наведених типів мають переважно синтаксичний зміст і зорієнтовані на протиставлення діатез, то у визначеннях другого типу,

зосереджених на властивостях саме дієслівних форм, підкреслюється морфологічний зміст категорії стану. Таким чином, ці два типи визначень ґрунтуються на можливостях маніфестації когнітивно-гносеологічної моделі «суб'єкт → дія (процес) → об'єкт» різнорівневими засобами мови [6, с. 287-288]. Завдяки функціональному зближенню цих засобів уможлиблюється їх входження до складу функціонально-семантичного поля становості (рос. *залоговости*), однак це не дає підстав для ототожнення, нівелювання різнорівневих синтаксичних і морфологічних одиниць. Маніфестантами когнітивно-гносеологічної моделі «суб'єкт → дія (процес) → об'єкт» на синтаксичному рівні є структурно-семантичні схеми речень, що відтворюють певні типи діатез, та власне речення відповідних схем. Дієслівний предикат виступає тут як той компонент схеми, що визначає склад аргументних (актантних) позицій та їх заповнення [12, с. 591; 15, с. 142-143].

На морфологічному рівні маніфестантами моделі «суб'єкт → дія (процес) → об'єкт» є дієслівні форми, що являють собою засоби для актуалізації в реченні одного з можливих напрямів у відношеннях дії: суб'єктного або об'єктного [9, с. 109; 15, с. 143-144; 17, с. 331]. Таким чином, семантична структура морфологічної категорії стану складається з протиставлення двох типів актуалізації релятивної семантики дієслова: (1) суб'єктного та (2) об'єктного. Перший тип актуалізації являє собою граему активного стану (актив), а другий – граему пасивного стану (пасив). Синкретичне процесуально-означальне значення дієприкметникових форм визначає певні особливості в реалізації станових граем цих форм. За узагальненим граматичним значенням дієприкметників можуть бути внесені уточнення до формулювань, що репрезентують реалізацію станових граем: «актуалізація суб'єктного відношення дії, яка зумовлює ознаку» (дієприкметниковий актив) – «актуалізація об'єктного відношення дії, яка зумовлює ознаку» (дієприкметниковий пасив).

Двограмемний семантичний устрій категорії стану в сучасних українській та російській мовах відтворює реально протиставлені типи процесуальних відношень. Ускладнення семантики категорії стану зворотно-середнім

значенням не становить специфічного типу таких відношень. У сучасних українській та російській мовах дієслова зі зворотно-середнім значенням мають специфічний склад актантних позицій, однак називають процеси, актуалізуючи відношення дії до суб'єкта. Пор.: укр. *Мати одягла дитину / Діти одяглися* та *Діти були тепло одягнені*; рос. *Хозяин встретил гостей / Хозяин встретился с гостями* та *Гости были встречены хозяином*. Згідно з актуалізацією суб'єктних відношень зворотно-середні дієслова є маніфестантами грамеми активу, а тому їх наявність у сучасній українській та російській мовах не порушує двограмемної семантичної організації категорії стану в цих мовах. Отже, перевага, що надається двограмемній концепції дієслівної категорії стану в морфологічних описах сучасних української та російської мов [1, с. 614; 3, с. 236-237; 8, с. 78; 11, с. 399; 12, с. 591; 13, с. 320-321], має бути аргументована передусім тим, що ця концепція увиразнює морфологічний зміст категорії стану, пов'язуючи його з особливостями граматичної семантики класу дієслів. Триграмемна концепція навпаки підкреслює синтаксичні ознаки становості, оскільки зорієнтована на протиставлення трьох типів діатез.

Якщо питання двограмемної семантичної організації категорії стану однаковою мірою стосується як української мови, так і російської, то засоби вираження значень активу і пасиву мають відмінності, що впливають на семантичну специфіку категорії стану.

Оскільки утворення корелятивів активного і пасивного стану залежить перехідності дієслів, то парадигма станового формотворення може бути виявлена саме в перехідних дієсловах. Категорійна парадигма стану в українській мові має цілісну організацію, об'єднуючи корелятивними відношеннями дієслівні й дієприкметникові формомоделі (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Категорійна парадигма стану сучасної української мови

Стан Вид	Формомоделі	
	активного стану	пасивного стану

недок.	[(осн. перех. дієслова недок. в.) + - <i>o</i>]	[(осн. перех. дієслова недок.в.) + - <i>ся/-сь</i>] [(осн. перех. дієслова недок.в.) + - <i>н-/-т-</i>]
док.	[(осн. перех. дієслова док. в.) + - <i>o</i>]	[(осн. перех. дієслова док.в.) + - <i>н-/-т-</i>]

Російська парадигма стану складається із значно більшої кількості формоделей і чітко поділяється на два фрагменти – дієслівний та дієприкметниковий, у кожному з яких репрезентовані корелятивні формоделі активного і пасивного стану (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Категорійна парадигма стану сучасної російської мови

Формо- моделі	Вид	Формоделі	
		активного стану	пасивного стану
дієслівні	недок.	[(осн. перех. дієслова недок. в.) + - <i>o</i>]	[(осн. перех. дієслова недок.в.) + - <i>ся/-сь</i>]
	док.	[(осн. перех. дієслова док. в.) + - <i>o</i>]	[(осн. перех. дієслова док. в.)+ - <i>енн-/-т-</i>]
дієприкметникові	недок.	[(осн. перех. дієслова недок. в.) + - <i>ущ/-ащ-</i>] [(осн. дієприкм. недок. в. на - <i>ущ/-ащ-</i>) + - <i>o</i>] [(осн. дієприкм. недок. в. на - <i>вш/-ш-</i>) + - <i>o</i>]	[(осн. перех. дієслова недок. в.)+ - <i>ем/-им-</i>] [(осн. дієприкм. недок. в. на - <i>ущ/-ащ-</i>) + - <i>ся/-сь</i>] [(осн. дієприкм. недок. в. на - <i>вш/-ш-</i>) + - <i>ся/-сь</i>]
	док.	[(осн. перех. дієсл. док. в.) + - <i>вш/-ш-</i>]	[(осн. перех. дієслова док. в.) + - <i>енн-/-т-</i>]

Розбіжності в складі засобів станового формотворення є реалізацією відмінностей у структурі категорійної семантики стану досліджуваних мов. Якщо в українській мові грамами активу репрезентовані тільки дієслівними

модифікаціями, а грамеми пасиву – переважно дієприкметниковими, то в російській мові обидві грамеми мають як дієслівну, так і дієприкметникову модифікації. Грамема активного стану в українській мові відповідає актуалізації суб'єктних відношень названої дії, а грамема пасивного стану – актуалізації об'єктної характеристики носія ознаки, зумовленої дією. Згідно зі складом засобів станового формотворення в сучасній російській мові, парадигма якої складається з дієслівних і дієприкметникових формоделей, грамема активного стану відповідає актуалізації суб'єктних відношень названої або актуалізації суб'єктного відношення дії, яка зумовлює ознаку, а грамема пасивного стану – об'єктній актуалізації відношення дії або актуалізації об'єктної характеристики носія ознаки, зумовленої дією. Отже, семантика категорії стану в українській мові є однадерною, а в російській мові – двоядерною.

Категорія часу. Опис семантичної структури категорії часу української мови як такої, що складається з чотирьох граем (теперішній, минулий, давноминулий, майбутній), а російської мови – з трьох граем (теперішній, минулий, майбутній), здійснено з орієнтацією на парадигму категорії часу, що складається з форм активного стану. Однак якщо категорію стану (подібно й категорію виду) кваліфікувати як таку, що властива всім формам дієслівної лексики, то парадигма категорії часу має включати в себе також часові форми пасиву.

Як в українській мові, так і в російській часові форми пасиву недоконаного виду утворюються, як і часові форми активу, і тому темпоральні значення цих форм є тотожними. Проте часові форми пасиву доконаного виду мають дієприкметникові складники, що й впливають на темпоральну семантику цих форм.

Усі часові форми пасиву доконаного виду утворюються за аналітичною формоделлю, що складається з аналітичного дієслівного форманта і пасивного дієприкметника доконаного виду: **укр.** $\emptyset$ + пасивний дієприкметник док. в. ($\emptyset$ *підписаний*); був/була...+ пасивний дієприкметник док. в. (*був підписаний*); буде/будуть...+пасивний дієприкметник док. в. (*буде підписаний*); **рос.** $\emptyset$ +

пасивний дієприкметник док. в. (*ø підписан*); *был/была...*+пасивний дієприкметник док. в. (*был подписан*); *будет/будут...*+ пасивний дієприкметник док. в. (*будет подписан*).

Синкретична загальночастиномовна семантика дієприкметників передбачає імпліцитне темпоральне значення: оскільки дієприкметники dokonаного виду називають ознаку, що є результатом, наслідком дії, то їхнє темпоральне значення зумовлене усвідомленням того, що дія передує її наслідку. Отже, формоделі **укр.** *ø* + пасивний дієприкметник док. в. (*ø підписаний*), **рос.** *ø* + пасивний дієприкметник док. в. (*ø подписан*) мають значення минулої дії, наслідок, результат якої існує в момент мовлення. Таким чином, ці формоделі і відповідні форми дієслів репрезентують грамему перфекта в пасиві, яка не має аналогів в активі. Формоделі **укр.** *був/була...*+ пасивний дієприкметник док. в. (*був підписаний*) **рос.** *был/была...*+пасивний дієприкметник док. в. (*был подписан*) мають значення минулої дії, наслідок, результат якої існував до моменту мовлення, зв'язок цього наслідку з теперішнім невизначений. Таку грамему можна кваліфікувати як специфічне значення давноминулого в пасиві. В українській мови вона є корелятом до грамеми давноминулого в активі, а в російській такий корелят відсутній. Формоделі **укр.** *буде/будуть...*+ пасивний дієприкметник док. в. (*буде підписаний*); **рос.** *будет/будут...*+пасивний дієприкметник док. в. (*будет подписан*) мають значення майбутньої дії, наслідок, результат якої існуватиме також у майбутньому, слідуючи не тільки після моменту мовлення, а й після названої дії. Цю грамема, що не має корелятів в активі ані сучасної української літературної мови, ані сучасної російської, можна назвати або подвійним майбутнім, або послідовним майбутнім, оскільки як власне названа дія, так і її результат віднесені до майбутнього.

Отже, семантична структура категорії часу в українській мові складається з абсолютних граем теперішнього, минулого, майбутнього і відносних граем давноминулого, перфекта, послідовного майбутнього. Подібну семантичну структуру має категорія часу і російській мові. Однак, в українській мові грамеми теперішнього, майбутнього, минулого, давноминулого реалізовані в

активі і в пасиві, грамеми перфекта, послідовного майбутнього – тільки в пасиві, а в російській мові в активі і пасиві реалізовані тільки абсолютні часові грамеми, відносні часові грамеми – тільки в пасиві.

Дослідження семантичної структури категорій стану і часу виявляє відмінності семантики цих категорій в українській і російській мовах. Причому ці семантичні відмінності є власне морфологічними, оскільки вони супроводжуються відмінностями в засобах морфологічного вираження. Подібні семантичні і структурні відмінності маємо виявити і в інших морфологічних категоріях, оскільки результати такого дослідження є важливими для комп'ютерної лінгвістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова Н.С. Категория залога и разряды переходных и непереходных глаголов // Русская грамматика: В 2 т. – Т. 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М.: Наука, 1980. – С. 613-618.
2. Арібжанова І.М. Категорія стану і значення стану // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті акад. Леоніда Булаховського. – К.: Знання, 1999. – С. 108-110.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1997. – 336 с.
4. Бондарко А.В. К определению понятия „залоговость” // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. – СПб: Наука, 1991. – С. 125-141.
5. Буланин Л.Л. Категория залога в современном русском языке: Учеб. пособие. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 88 с.
6. Веренк Ж. Диатеза и конструкция с глаголами на -ся: Пер. с франц. // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 15: Современная зарубежная русистика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 286-302.
7. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
8. Загнітко А.П. Категорія стану в системі граматичних категорій дієслова // Українське мовознавство. – 1990. – Вип. 17. – С. 77-84.
9. Кравченко А.В. О когнитивной неэквивалентности активных и пассивных конструкций (К проблеме категории залога) // Филол. науки. – 1992. – № 1. – С. 99-110.

10. Морфологія сучасної української мови : навчальний посібник. / Л.Алексієнко, О.Зубань, І.Козленко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 675 с.
11. Русанівський В.М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 296-429.
12. Русанівський В.М. Стан // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – С. 591.
13. Современный русский литературный язык: Учебник / В.А.Белошапкова, Е.А.Земская, И.Г.Милославский, М.В.Панов / Под ред. В.А.Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1981. – 560 с.
14. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис : підручник / А.К.Мойсієнко, І.М.Арібжанова, В.В.Коломийцева та ін. – К.: Знання, 2010. – 374 с.
15. Храковский В.С. Пассивные конструкции // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость / А.В.Бондарко, Т.В.Булыгина, Н.В.Вахтин и др. – СПб.: Наука, 1991. – С. 141-180.
16. Яхонтов С.Е. Формальное определение залога // Типология пассивных конструкций: Диатезы и залогии. – Л.: Наука, 1974. – С. 46-53.
17. Langacker R. Foundation of cognitive grammar: 2 v. – V. 2: Descriptive Application. – Stanford: Stanford University Press, 1991. – 589 p.

Дубовая Е.А. Структура значений категорий залога и времени украинского и русского языков. Структура значений двух глагольных категорий залога и времени рассмотрена в соответствии с составом парадигм этих категорий. Граммема активного залога в украинском языке соответствует актуализации субъектных отношений названного действия, а граммема пассивного залога – актуализации объектной характеристики носителя признака, предопределенного действием. Согласно составу средств залогового формообразования в современном русском языке, залоговая парадигма которого состоит из глагольных и причастных формоделей, граммема активного залога соответствует актуализации субъектных отношений названного процесса или актуализации субъектного отношения процесса, который предопределяет признак. Граммема пассивного залога соответствует объектной актуализации отношения действия или актуализации объектной характеристики носителя признака, предопределенного действием. Семантика категории залога в украинском языке является одноядерной, а в русском языке – двухъядерной. Семантическая структура категории времени в украинском языке состоит из абсолютных граммем настоящего, прошедшего, будущего и относительных граммем давнопрошедшего, перфекта, последовательного будущего. Подобную семантическую структуру имеет категория времени и в русском языке. Однако в украинском языке граммемы настоящего, будущего, прошедшего, давнопрошедшего реализованы в активе и в пассиве, граммемы перфекта, последовательного будущего – только в пассиве, а в русском языке в активе и пассиве реализованы только абсолютные временные граммемы, относительные временные граммемы – только в пассиве.

Ключевые слова: категория залога, категория времени, граммема, семантика морфологических категорий, формы глагола.

Dubova O.A. Structure of Meaning of Voice and Tense of the Ukrainian and Russian languages. The structure of meaning of two verbal categories voice and tense is considered in accordance with composition of paradigms of these categories. Grammem of active voice in Ukrainian corresponds to actualization of subject relations of the adopted action, and grammem of passive voice corresponds to actualization of objective description of carrier of the sign predefined by an action. According to composition of facilities of voice forms in modern Russian language the voice paradigm of that consists of verbal and participating formmodels, grammem of active voice corresponds to actualization of subject relations of the adopted process or actualization of subject relation of process that predetermines a sign. Grammem of passive voice corresponds to objective actualization of relation of action or actualization of objective description of carrier of the sign predefined by an action. Semantics of category of voice in Ukrainian is uninuclear, and in Russian – dinuclear. The semantic structure of category of tense in Ukrainian consists of absolute grammems present, past, future and relative grammems of remote, perfect, successive future. The category of time has a similar semantic structure and in Russian. However in Ukrainian grammems of present, future, passing, remote realized in active and in passive voice, grammems of perfect, successive future – only in passive voice, and in Russian in active and passive voice realized only absolute temporal grammems, relative temporal grammems – only in passive voice.

Keywords: category of voice, category of tense, grammem, semantics of morphological categories, forms of verb.